Fjärde flygeskadern

av Johan Staberg

Résumé

This article examines the 4th Air Group, Swedish Air Force, and its role within the nations' intelligence architecture 1945 to 1957. It is argued that the 4th Air Group played an important role and laid the foundation of a subsequently created military intelligence corps. During the Cold War the Group contributed to the development of a Swedish targeting process and the exchange of strategic intelligence with important allies, including the United Kingdom and United States. Due to its pioneering spirit, it made important contributions to the development of tactics, techniques and procedures, not only within the aerial reconnaissance branch but within the national intelligence community as a whole.

En viktig del av det tidiga kalla krigets underrättelsearkitektur och den moderna militära underrättelseprofessionens vagga.

HISTORIENS FÖRMODLIGEN MEST kända och dessutom kortaste krigsskildring är på tre ord. Ett av dem talar om att fältherren vid ankomsten till krigsskådeplatsen började med att skaffa sig underrättelser. Caesar, som var den som stod för skildringen,[1] var inte den första att inse vikten av att vara välinformerad, men underrättelsefunktionens betydelse är ett mantra värt att upprepa. Lika viktigt som *använda* sin underrättelsefunktion, är att *anpassa* den vid historiska och tekniska brytpunkter. För svensk del inträffar en sådan brytpunkt då andra världskriget övergår till att bli ett kallt krig. Från att ha varit en relativt perifer del av världskrigets viktigaste skådeplatser hamnar plötsligt Sverige vid frontlinjen och en rad nya strategiska frågor väcks: Vilken militär kapacitet och intentioner har det framväxande hotet i öster och hur ska den tillväxande svenska krigsmakten organisera sin underrättelseverksamhet för att bäst besvara den frågan?

Att studera hur en underrättelsetjänst tar sig an en sådan här hastig och omvälvande förändring i omvärldsläget är lika mycket historiskt intressant som samtida relevant. Utifrån detta syfte kommer denna studie att fokusera på en avgränsad men – som det ska visa sig – inte helt obetydlig del av det svenska underrättelseväsendet under kalla krigets inledning: Fjärde flygeskadern (E 4) med dess stab och underrättelseavdelning. Studien avser att undersöka förbandets roll i det tidiga kalla krigets svenska underrättelsearkitektur och hur dess personal inledde utvecklingen av en modern, militär underrättelseprofession i Sverige. Empirin utgörs i första hand av tidigare hemliga originalhandlingar vid Krigsarkivet, varvat med viss facklitteratur och egen sakkunskap. Med "det tidiga kalla kriget" avses tidsperioden 1945–1957. Samma tidsperiod sammanfaller med undersökningsobjektets (E 4) "storhetstid".

Mycket litet är beforskat av den del av kalla krigets militära underrättelsetjänst som låg utanför de två "giganternas" hank och stör: Must (med KSI) och FRA, inklusive dess bådas föregångare. När det t ex gäller flyg-

vapnets underrättelsetjänst har sådan undersökning främst berört kopplingen till signalspaningen samt de mer uppseendeväckande s k specialflygningarna på 40- och 50-talen.[2] Lennart Andersson har dock föredömligt beskrivit (foto-)spaningsflygets förbandsnivå i *Flygvapnets spaningsflyg* och Jerk Fehling har i *Flygunderrättelseboken* berört den tekniska samt till del den strategiska analysnivån av flygunderrättelsetjänsten. Ingen har dock undersökt flygvapnets egen, och under en tid den viktigaste, underrättelsefunktionen, E 4 stab, och den underrättelseverksamhet som man genomförde både internt i flygvapnet som i övriga krigsmakten.

Även området svensk luftmaktsteori och luftmaktsdoktrin förtjänar mer forskning, inte minst mer allomfattande studier som täcker hela perioden från tidigt 1900-tal till idag. Svensk luftmaktsforskning har hittills tenderat att vara tämligen uppdelat på tidsperioder, funktioner och flygslag. Tyvärr sållar sig även denna studie till den skaran, men med förhoppning att ändå kunna bidra med ett litet strå till stacken, rörande hur flygvapnets underrättelsetjänst påverkade framväxten av den luftmaktsdoktrin som till del är giltig än idag.

En viktig del av det tidiga kalla krigets underrättelsearkitektur

Underrättelsearkitekturen under perioden[3]

Innan vi betraktar vilken roll E 4 spelade för landets underrättelseväsende vid denna tid, behöver vi klarlägga hur den militära underrättelsearkitekturen såg ut i allmänhet.[4] Helt klart var att denna, som så mycket annat inom dåvarande Krigsmakten, vilade mycket tungt på andra världskrigets erfarenheter och reformer. Den sannolikt viktigaste var att den förkrigstida underrättelseinhämtningen, som nästan uteslutande handlat om studier av öppna källor och attachéernas rapportering, inte hade varit tillräckligt kvalificerad att föra krig utifrån. Under kriget utvecklades därför två kvalificerade inhämtningsresurser: strategisk signalspaning samt förmågan till att bedriva olika former av dold eller förtäckt underrättelseverksamhet mot mänskliga källor, inklusive olaglig sådan på främmande makts territorium.[5] Båda dessa inhämtningsresurser hade visat sig spela en helt avgörande roll under krigets mer allvarliga skeenden, och fick därför stora resurser och hög prioritet även under kalla krigets inledning.

En annan erfarenhet var att den under kriget delade underrättelsebearbetningen inom försvarsstaben inte varit ändamålsenlig. En organisation hade ansvarat för operativa underrättelser (verksamhetsunderrättelser med dagens terminologi) medan en annan svarat för den mer ”trögrörliga” kunskapen rörande länders stridskrafter, geografi, politik m m. (grundunderrättelser med dagens terminologi). Båda organisationerna hade 1946 slagits samman till den gemensamma Underrättelsebyrån (motsvarande dagens Must underrättelsekontor) i syfte att undvika dubbelarbete, vinna tid samt undvika så kallad stuprörsbearbetning utan gemensam analys. Information hade dessutom fallit mellan stolarna när ÖB respektive försvarsstabschefen skulle delges av två olika organisationer.

Tanken om centralisering hade dock inte slagit igenom i hela Krigsmakten. Utanför Försvarsstaben var underrättelsearkitekturen synnerligt fragmenterad. Armén hade i fredstid ingen egen underrättelsetjänst utan nyttjade Underrättelsebyråns armédetalj som stöd till krigsplanläggningen. Vid militärområdesstaberna sköttes fredsuppgiften vid si-

dan om ordinarie verksamhet av en adjutant och endast i krig sattes underrättelsefunktioner upp vid fältförbanden. Även marinen och flygvapnet hade stöd av Underrättelsebyråns marin- och flygdetaljer, men använde också egna underrättelseavdelningar eftersom man till skillnad från armén behövde stödja viss operativ verksamhet redan i fredstid. I marinen organiserades en underrättelseavdelning vid marinstaben medan i flygvapnet var ansvaret delegerat till underrättelseavdelningen vid Fjärde flygeskadern. Vidare hade även flygstaben en studieavdelning med viss underrättelseförmåga, men det var otvivelaktigt E 4 som ansågs vara den viktigaste resursen. För att ytterligare komplicera bilden något, hade även den största flottiljen inom E 4, Södermanlands flygflottilj F 11, också en fredsbemannad underrättelseavdelning vilken främst svarade för utbildning men också för viss skarp underrättelsetjänst och inom Försvarsstaben var bearbetningen av bildunderrättelser (Fotoanstalten) skild från själva Underrättelsebyrån.

Bakgrund till eskaderns bildande

E 4 bildades 1945 med huvuduppgiften att utbilda och leda flygspaningsförband (visuell, foto- och radarspaning) men lades ner bara drygt 20 år senare i samband med reformeringen av militärbefälhavarämbetet. Innan vi närmare går in på förbandets utveckling behöver vi snabbt belysa tre historiska ingångsvärden som spelade stor roll för såväl födelsen som förbandets levnadstid och eftermäle: *tillhörighets- och uppgiftsfrågan*, *andra världskrigets erfarenheter rörande flygspaning* samt *eskaderepoken*.

Diskussionerna om hur man kunde och borde använda flygteknologi för underrättelseinhämtning hade startat långt innan flygvapnet skapades. Redan 1913, strax efter att Krigsmakten erhållit sin första flygmaskin, hade marinstabschefen Ankarcrona föreslagit att flygplan kunde komplettera flottans fartyg för taktisk, kustnära spaning, och möjligen även mot överskeppningsföretag, medan större luftskepp skulle sättas in för strategisk fjärrspaning mot fiendens hamnar. Några månader senare hade även armén gjort samma iakttagelser.[6] Denna uppdelning på taktisk (direktsamverkande) respektive strategisk spaning, med efterföljande diskussion rörande vad spaningsflyget ska användas till, har bestått till våra dagar.[7] Det rådde även länge stora meningsskiljaktigheter i tillhörighetsfrågan. Flottan menade att förmågan skulle inriktas mot strategisk förvarning och ledas av marinchefen, medan Generalstaben ansåg att arméchefen borde ha full befälsrätt, framförallt givet de geografiska förutsättningarna som rådde kring försvaret av Bodens fästning.[8]

Tidigare forskning har kommit fram till att tillhörighetsfrågan slutligen avgjordes 1938, till flygvapnets fördel, och att den särskilda, med armén och marinen direktsamverkande, taktiska spaningen försvann mot slutet av 40-talet.[9] Det sistnämnda visar sig dock inte stämma när man studerar kalla krigets arkiv, och man kan även diskutera om inte även själva tillhörighetsfrågan levde kvar även efter 1938, om än i andra former. Helt klart är i alla fall att båda dessa frågor skulle komma att påverka Fjärde flygeskaderns inre liv, organisation och uppgifter. Frågorna har faktiskt viss betydelse än idag och då inte bara för flygvapnet, utan även för underrättelsetjänsten som helhet. Låt mig återkomma till detta längre fram.

Andra världskriget med dess erfarenheter blev upptakten till skapandet av Fjärde flygeskadern (E 4). Krigsårens spaningsflyg hade visat sig vara en hastigt improviserad kompromiss av större bomb- och torpedflygplan som i huvudsak givits strategiska spaningsuppgifter (så kallad fjärrspaning) till stöd

för marinens och Försvarsstabens behov.[10] Exempel på uppgifter hade varit havsövervakning och utspaning av hamn för att upptäcka tyska och sovjetiska örlogsfartyg samt anfallsförberedelser mot Sverige och resultatet hade varit mycket lyckat. Något taktiskt spaningsflyg av större numerär och kapacitet hade man dock inte lyckats att organisera, vilket sannolikt skulle haft stor negativ påverkan på såväl arméns som marinens underrättelseförmåga under själva invasionsförsvaret.[11] Den strategiska inriktningen av spaningsflyget under kriget kom därför att prägla flygvapnets underrättelsetjänst som en strategisk snarare än taktisk aktör inom försvarets underrättelsearkitektur. En kultur som fortlevt till våra dagar.

Något kort behöver också sägas om den så kallade eskaderepoken. I takt med att antalet flygflottiljer drastiskt utökades under kriget, utvecklades eskaderorganisationen från en eskader 1939 till fem vid krigets slutskede, benämnda E 1-E 5.[12] Alla eskadrar var underställda chefen för flygvapnet (CFV) med dennes stab. Under varje eskaderchef fanns en eskaderstab och därunder ett antal flygflottiljer. Varje flottilj organiserade i sin tur flygdivisioner, med ca 10-15 flygplan per division.

Eskadern var såväl ett freds- som krigsförband med olika uppgifter. E 1 var inledningsvis en bomb- och attackeskader medan E 2 och E 3 var jakteskadrar med ansvar för luftförsvaret. E 4 kom relativt snabbt att renodlas till en spaningseskader med ansvar för såväl arméns, marinens och flygvapnets liksom den högre militärledningens behov av flygspaning (dock ej flygburen signalspaning som hanterades på annat sätt). Mot slutet av E 4:s levnadstid tillkom dock även andra uppgifter. E 5 var ett renodlat krigsförband avsett för övre Norrland. E 1 och E 4 hade nationellt geografiskt ansvar medan E 2, E 3 och E 5 hade en tydligare regional inriktning. Att E 4 var landets enda spaningseskader spelade naturligtvis stor roll, eftersom man då mer eller mindre fick ensamrätt på att utveckla flygvapnets syn på flygspaning och flygunderrättelsetjänst. Insyn och påverkan var begränsad, på gott och ont.

Eskaderepoken tog definitivt slut 1966 då det luftoperativa ansvaret fördelades ut på landets militärbefälhavare, frånsett E 1 som förblev intakt fram till 1990-talet.

Eskaderstabens tillkomst, organisation och uppgifter

Fjärde flygeskaderns förste chef blev Birger Schyberg, redan då en legendar inom spaningsflyget.[13] Eskaderstabens första organisation var med dagens mått mätt tämligen anorektisk med endast sju personer varav två civila kontorsbiträden.[14] Det är idag imponerande att en sådan liten personalvolym både kunde utveckla, produktionsleda, krigsplanera, öva och inspektera fyra flottiljer samt sin egen stab! Att såväl regelverk som kravet på dokumentation var betydligt lägre på 40-talet var naturligtvis en starkt bidragande orsak.

Relativt snart skedde dock en smärre utökning av staben i och med att en operations- respektive underrättelseavdelning bildades, där den sistnämnda under 50-talet var som störst med fem till sju medarbetare. Chef för underrättelseavdelningen (E 4 und) var inledningsvis kapten Hans Neij, kanske mest känd för att 1955 ha slagit världsrekord på sluten bana (1 000 km) med S 29C Tunnan. Staben grupperade fram till 1957 vid Tre vapen på Banérgatan i Stockholm och dess underrättelseavdelning huserade bl a i kontorskomplexets skyddsrum.[15] Från 1957 fram till E 4 nedläggning grupperade staben på F 21 utanför Luleå. 1957 skedde också en viktig förändring, i och med att E 4 underrättelseavdelning och den största

flottiljen F 11 lyftes ur eskadern och direkt underställdes CFV.

I krig kunde eskaderstaben leda flottiljer[16] eller divisioner (vanligast) beroende på läge. Under de första eskaderövningarna användes oftast Folkets hus i Ängelholm som övningsstabsplats. Staben utökades då till drygt ett 20-tal personer, varav merparten tillhörde E 4 underrättelseavdelning som fick husera i den största salen med scen.[17] Några år senare var krigsorganisationen uppe i närmare ett 60-tal individer, merparten värnpliktiga och lottor. I takt med att större bergsanläggningar byggdes för den centrala militärledningen förlades även E 4:s stab dit. Flygvapenledningen med E 4:s stab krigsgrupperade i berganläggningen i Arboga, vilket var lämpligt med det närliggande flygfältet då spaningsbilder levererades till E 4 underrättelseavdelning mestadels med flygordonnans (s k sambandsflyg).[18] Kravet på en snabb underrättelsecykel har alltid varit stort i flygvapnet. Fram till 1957 delades staben in i två delar, Eskaderstab 1 och 2 där den sistnämnda och även den största var underrättelseavdelningen. Alla övriga funktioner fick samlas i stab 1, vilket visar på underrättelsefunktionens höga prioritet i staben.[19]

Det finns stora likheter när man studerar E 4:s stabs freds- och krigsorganisation. Avdelningarna ändrade inte namn och uppgifter i krig utan det som skedde var att personal fylldes på. Detta påtalades även i de utredningar som gjordes under 50-talet av flygvapnets underrättelsetjänst: underrättelseorganisationen i fred och krig borde vara så lik som möjligt, inte minst för att underlätta det kritiska skede som mobilisering innebar.[20] Ett överraskande anfall från Sovjetunionen var det dimensionerande hotet för flygvapnet och hur bråttom det kunde vara belystes väl vid ett applikatoriskt exempel 1950: F 21 skulle börja mobilisering klockan 0800, och 19. spaningsdivisionen skulle därefter, lett av E 4 stab, från krigsbas utföra sitt första skarpa spaningsuppdrag i Ålands hav redan klockan 1300.[21]

Detta var före incidentberedskapens tid och vid ett ej prioriterat spaningsförband ska tilläggas. Delar av E 4-staben menade därför att den bästa organisationsformen vore att underrättelsetjänstens ledning ingick i Krigsmaktens högsta ledning för att snabbt kunna förmedla rapporter till högre chefer. Eftersom Flygstaben inte hade någon egen underrättelseavdelning vid denna tidsperiod, innebar det att E 4 underrättelseavdelning tillika var flygvapenchefens viktigaste underrättelsestöd och skulle därmed i krig organiseras inom högkvarteret.[22] I flera rapporter framgår att E 4:s krigstida uppehållsplats var i direkt anslutning till högkvarteret.[23] I en rapport föreslogs också att alla flygstrategiska bedömanden i högkvarteret borde göras av CFV med flygledningen och *inte* av försvarsstaben. En förutsättning för detta var dock att CFV förfogade över en egen, centraliserad underrättelsetjänst med *en* underrättelsebild över det luftoperativa läget (d v s E 4 underrättelseavdelning).

Hur såg en krigstida uppdragscykel ut? Order skickades från eskaderstaben till respektive flygbas där spaningsförbanden var lokaliserade och genomförde uppdragsplaneringen. Uppdragen flögs därefter oftast med ett eller två flygplan. Efter landning skickades normalt en textrapport via ordonnans eller telefon/radio/krypteringsmaskin samt bilderna i två kopior med sambandsflyg till Arboga för vidarebefordran till högkvarterets ledningsplats; ena kopian gick till E 4 underrättelseavdelning och den andra till försvarsstabens fotoanstalt (Fst/Ft).[24] E 4 und orienterade CFV medan Fst/Ft svarade för ÖB. I vissa fall kunde även negativ flygas direkt till framkallningsplats vid högre arméförband (normalt sett vid militärom-

rådesstaberna) och i undantagsfall även till vissa marinkommandon för att spara tid.[25]

Kännetecknande för 40- och 50-talens E 4-stab var pionjäranda och flexibilitet. Studiebesök riktades dels västerut, till Storbritannien och USA, dels till andra underrättelseorganisationer i Sverige. Chefen för E 4 und var till exempel frekvent på FRA för att genomföra samverkan. Redan samma månad som eskadern bildades besökte eskaderchefen Schyberg och andra stabsmedlemmar Lovön.[26] Besöken var inte enbart ämnade för att lära utan spaningsflyget genomförde även skarpa operationer tillsammans med signalspaningen.[27] Tidigare forskning har även belagt ett operativt samarbete med T-kontoret.[28]

I E 4:s hemliga arkiv kan man ta del av olika utredningar som påtagligt ofta utgår från vad studieresorna västerut resulterat i. Amerikanska reglementen men framförallt brittiska organisatoriska koncept användes för att bygga upp de första svenska spaningsanvisningarna och underrättelsemetodik. Storbritannien valdes framför USA då Royal Air Force (RAF) i storlek mer motsvarande det svenska flygvapnet.[29] Ett exempel är ett besök i Storbritannien 1954 som leddes av eskaderstabsmedlemmen Kuylenstierna. Besöket påverkade starkt utvecklingen av organisationen i spaningsdivision m/55, kameraanskaffningen till S 32C Lansen samt ett system för registrering och orientering av flygfilm och kopior.[30] Efter besöket hemställde C E 4 hos flygvapenchefen om att få skicka Kuylenstierna antingen som elev till en fototolkkurs vid RAF eller att tjänstgöra vid brittiskt spaningsförband, för att ytterligare kunna utveckla underrättelseorganisationen vid såväl förband som högre staber samt utveckla utrustning och arbetsmetodik vid fototolkning.[31] Samtida kunskap inom den svenska underrättelsetjänsten inklusive vid Fst/Ft ansågs således inte tillräckligt ändamålsenlig för E 4 und.

Till detta kom även frekventa besök vid arméns och marinens förbandsövningar, fält- och stabsövningar m m. Det var således uppenbart att eskaderstabens chef och medlemmar var väldigt öppna för externa intryck. Aldrig tidigare hade en svensk kaderorganiserad underrättelsetjänst på förbandsnivå skapats – här var man pionjärer. Man skapade den organisation som andra världskrigets segrarmakter föreslog och utifrån de krav som såväl Försvarsstaben som de samverkande försvarsgrenarna armén och marinen ställde. I denna balansgång uppvisade man en hög flexibilitet, vilket nästa kapitel ska visa.

Var eskadern viktig för kalla krigets underrättelsetjänst?

Det finns två sätt att svara på denna fråga. Dels genom att utröna vilken slags verksamhet man genomförde i fred, dels hur man avsåg att genomföra ett framtida krig.

Om vi börjar med fredsperspektivet och går tillbaka till kapitlet rörande krigsmaktens underrättelsearkitektur, fanns efter kriget två viktiga, nybildade organisationer som både hade tekniska möjligheter och regeringens mandat att inhämta mot mål på främmande territorium även i fredstid: FRA och T-kontoret. Dessa representerar två av de normalt sett fyra viktigaste inhämtningsdisciplinerna.[32] Vilket behov fanns då av flygvapnets bildunderrättelser?

Tre centrala E 4-officerare, kapten Abramsson, löjtnant Asplund och nämnde kapten Neij, skrev 1949 en underrättelseutredning.[33] Underrättelsetjänsten krävde enligt författarna flera källor varav de viktigaste i fred ansågs vara personbaserad inhämtning, signalspaning och öppna källor, till exempel studier av utländsk facklitteratur. Först i krig blev

flygspaningen en viktigare underrättelsekälla, då gränser inte behövde respekteras på samma sätt.[34] E 4 menade således det fanns viktigare delar av underrättelsearkitekturen än deras under fredstid. Varför var det så? Just gränsfrågan var svår för E 4 att hantera. Spaningsflygets framgångar under andra världskriget hade krävt att man kränkt nationsgränser och något motsvarande mandat kunde man, precis som författarna skrev, naturligtvis inte få efter 1945. Visserligen fanns här en liten parentes, i och med de s k specialflygningarna, men detta var definitivt mer undantag än regel. Flygkameratekniken, åtminstone inte den som Sverige kunde förfoga över, hade ännu inte utvecklats så att avståndsfoto med hög upplösningsgrad möjliggjordes på betryggande avstånd från den 12-nm-gräns som Sovjetunionen unilateralt börjat hävda kring 1950.[35]

Kan man då tolka E 4:s fredstida roll som irrelevant? Sannolikt kunde man inte konkurrera med FRA och T-kontoret rörande de typer av underrättelser som krävdes för övervakning av det rådande omvärldsläget. Däremot satt man på två andra mycket viktiga funktioner som så här i efterhand också visade sig ha nära, interna kopplingar: utvecklingen av en strategisk måldatabas samt inhämtning av hemliga utbytesunderrättelser.[36]

I Mikael Holmströms *Den dolda alliansen* beskrivs hur underrättelser regelmässigt skickades från Sverige till det amerikanska flyghögkvarteret i tyska Wiesbaden. Även Lennart Andersson beskriver detta samarbete: Inledningsvis skedde det med britterna men från 1947 och framåt var det framförallt USA som inom den tekniska sidan var samarbetspartner, då den amerikanska ekonomin och teknologin stod för de största framstegen.[37] Enligt Andersson lovade Sverige att lämna ut i stort sett allt sitt fotomaterial rörande Sovjetunionen, både det som redan fanns i arkiven och det man skulle införskaffa i framtiden. I gengäld skulle USA förse Sverige med teknisk spaningsutrustning, inom såväl fotospaning som signalspaning.[38]

En svag indikation på att Sverige redan i fredstid försåg västmakterna med underrättelser går att hitta i en E 4-utredning om spaningsflyget som gjordes i slutet av 50-talet. Här framgår att om Sverige i händelse av krig skulle erhålla stöd från allierad nations flygvapen,

> synes det troligt att det nödvändiga underlaget i form av målfoton måste ställas till förfogande av oss. Det är ju vi som har den bästa kännedomen om terrängen och även vet vilka mål som i första hand bör bekämpas.[39]

Order till E 4:s förband att inhämta underlag för sådana målkataloger gavs ut 1950.[40] Varje flottilj skulle skicka in foton till E 4 som senare på månadsbasis skulle vidaresända resultatet till Fst/Ft centralregister. I en hemlig bilaga angavs vilka målgrupper som gällde: utländska flygfält och anläggningar tillhörande utländskt flyg, in- och utländska hamnar och ankarplatser, kommunikationscentra, fjärrvapenbaser och radarstationer.

Det rörde sig alltså om såväl svenska som utländska mål som i händelse av krig skulle anfallas av svenskt attack- och bombflyg, men också kunna skickas till de västallierades motsvarande förband. Troligen skickades detta målunderlag redan i fredstid. I ett av Försvarshögskolans krigsspel på 1950-talet beskriver eleverna i en fiktiv ÖB-order hur en samverkansgrupp ur amerikanska Strategic Air Command tas emot på en av E 4:s krigsbaser, och hur svenska samverkansofficerare ur E 1 och E 4 skickas i motsatt riktning. Rubriken är ”ko-ordinering av strategisk bombkampanj”.[41]

Idag kallar vi denna verksamhet för verkansprocess, eller *targeting* bland Natoländer. Här var således E 4 underrättelsepionjärer i ett svenskt perspektiv tillsammans med Fst/Ft.[42] Förutom den rena fotograferingen utvecklade man även metodik. Chefen för E 4 underrättelseavdelning, kapten Nittve, deltog till exempel i arbetet med att ta fram reliefkartor kring viktiga mål. Nittve menade att anskaffningen av sådana var av mindre värde för skolor och förband, men desto viktigare för målplaneringen på högre nivå. Anskaffningen av reliefkartor borde kompletteras med målmodeller (tillverkade genom ett samarbete mellan Fst/Ft, FOA och en civil firma) som redan användes vid skolor, men dessa borde anskaffas utifrån ett krigsplanläggningsperspektiv, vilket nu inte var fallet enligt Nittve. E 4 tryckte även på att kartor för krig måste anskaffas redan i fred och att dessa måste omfatta även ett operationsområde på andra sidan gränsen.[43] Det här synsättet är genomgående i E 4-stabens fredstida verksamhet: man tänkte hela tiden krig och krigets krav. Underrättelsetjänsten skulle, som redan nämnts, fungera på samma sätt i fred som i krig.

E 4:s fokus under 40- och 50-talen låg således på att planera för det framtida kriget – det var här man ansåg sig vara som mest relevant. Inte minst var man en relevant och viktig drivkraft för olika reformer, inte bara inom flygvapnet utan även inom underrättelsetjänsten som helhet. Nyss nämnda utredning från 1949 var kritisk till hur underrättelsetjänsten avsågs organiseras under krig. Man ansåg, precis som underrättelsearkitekturkapitlet visade, att systemet var alltför fragmenterat. Att de olika inhämtningsdisciplinerna arbetade parallellt sågs förvisso inte som det stora problemet, men det behövdes en topporganisation som kunde fördela arbetsuppgifter i stort samt inrikta arbetet på prioriterade uppgifter. Inte minst var detta viktigt för flygspaningen, som ansågs vara för liten för sina uppgifter, då behov av flygspaning fanns hos alla försvarsgrenar inklusive Försvarsstaben och ÖB.[44]

Förutom ledningen diskuterade officerarna också var själva bearbetningen av alla insamlade underrättelser, inklusive resultatet från flygspaningen, borde ske.[45] När det gällde vad vi idag lite slarvigt och på anglosaxiskt manér kallar för *single source*-bearbetning (och då främst bildbearbetningen) fanns två alternativ: lokalt vid förband eller centralt nära Högkvarteret.[46] Det sistnämnda föreslogs, för att åstadkomma en enhetlig bearbetningsledning och ett rationellt resursutnyttjande samt undvika dubbelarbete. Dock kom man inte undan problemet med tidsfördröjning och i krig menade man att det behövde finnas någon form av mellaninstans för behandling av ärenden av speciellt brådskande natur. Kritik riktades även mot all-source-bearbetningen och flygunderrättelsetjänstens organisation som helhet: det var otydliga gränsytor mellan Försvarsstaben och E 4 underrättelseavdelning.[47] Luftoperativ underrättelsebearbetning skulle ske på två olika platser och risken för dubbelarbete var överhängande. Här finns tydliga parallelle med den reformering av Försvarsstaben som gjordes under andra världskriget, vilket belystes i ett tidigare kapitel. E 4 ville med all tydlighet fortsätta samma reform eftersom den fortfarande inte var tillfyllest: Var fanns den samlade bilden över hur luftkriget fortskred?

I ytterligare en E 4-utredning från 1953 diskuterade en löjtnant S O Frösell samma fråga. Frösell jämförde svenska erfarenheter, bland annat från krigsspel vid Fst/Ft, med utlandet och då främst Storbritannien och USA. Även Frösells slutsats var att den centraliserade underrättelseledningen som fanns

vid E 4 stab innebar många fördelar och att just centralisering var nyckelordet för vidare organisationsförändringar.[48] Frösell utredde även den sedan före andra världskriget livaktiga diskussionen om hur mottagarna av flygspaningens underrättelser skulle prioriteras. Frösell menade att det var viktigare att CFV och Försvarsstaben prioriterades framför övriga försvarsgrenschefer. Det var även viktigare att ha en centraliserad fotobearbetning med hög kompetens än en decentraliserad med lägre kompetens. Underrättelserna skulle därmed prioriteras för Försvarsstabens strategiska behov. Samtidigt menade han att förbandens behov inte heller fick negligeras. Spaningsdivisionen behövde själv ta del av resultatet då det kunde påverka kommande uppdrag, t ex om fientliga luftvärnsförband observerats vid målområdet. Dessutom visade övningar med marinen och armén gång på gång behovet av att snabbt ge förbanden anfallsunderlag som inte kunde tillgodoses på något annat sätt än från luften. Frösells förslag innehöll därför ett stort mått av pragmatism. Spaningsdivisionen borde både arbeta med snabbtolkning (för taktiska behov) och skicka negativen vidare för djupare underrättelsebearbetning vid central instans.[49] Problemet var att resurserna inte medgav både och, som ett resultat av att CFV prioriterade luftförsvaret först och spaningen sist.

Även Abramsson, Asplund och Neijs utredning lyfte fram tidsaspekten vid rapportering som ett centralt problem, särskilt i krig. Enligt dem måste det finnas möjlighet att direkt från lägre instans vidarebefordra underrättelser till chefer m fl som behövde snabba underrättelser. För långa förbindelsevägar var ett problem.[50] Dessa tre officerares önskan om en medelväg i centraliseringstanken verkar även ha delats av eskaderchefen, som ett halvår efter utredningen gav ut en skrivelse till samtliga militärbefälhavare där det klarlades att förband som var underställda militärbefälhavarna kunde ställa begäran om flygspaning direkt till utpekade spaningsdivisioner, alltså inte via E 4 stab, men bara om sambandet med E 4 och militärbefälhavarna brutits eller om tidsaspekten var kritisk.[51] Ungefär samtidigt började även ett system för talrapportering i luften direkt till mottagare att utprovas, den s k spaningskoden.[52] Med detta hade man under övning prövat att vidarebefordra mållägen från luften till en ubåt via markradiostationer med endast 5-7 minuters fördröjning.[53] Spaningskoden var dock komplicerad att använda och övergavs i mitten av 50-talet.

Diskussionen om denna prioritering (strategisk eller taktisk) var stundtals intensiv, även utanför flygvapnet. Ett talande exempel var den s k artilleriflygsdiskussionen. Arméns behov av taktisk flygspaning handlade bland annat om eldledning och målspaning för artilleriet. En särskild utredning inför 1945 års försvarsbeslut genomfördes som föreslog utvecklingen av ett svenskt artilleriledningsflyg med lätta flygplan.[54] CFV Nordenskiöld vände sig dock emot detta, eftersom han överlag var kritisk till hur flygstridskrafter under andra världskriget i många länder behandlats som ett bi-vapen med understöd till armén och marinen som huvuduppgift. En kompletterande arméutredning föreslog att sådana artilleriflygsförband skulle ingå i flygvapnets spaningsdivisioner. Detta kunde Nordenskiöld inte acceptera. Debatten fortsatte mellan flygstaben och artilleriinspektören under lång tid men till slut skapades trots allt det önskade artilleriflyget.

Även marinen vidhöll taktiska behov av spaningsflyg men där gick flygvapnet sina blåa kollegor mer till mötes genom förbandstypen reservflygkåren. Förbandet inrättades i samband med Försvarsbeslut 48 för att ersätta det då nedlagda marinflyget. Kåren innehöll sju spaningsgrupper med skolflygplan. Huvuduppgiften var spaning

mot fientliga fartyg, främst ubåtar, och högst tre mil från svensk territorialvattengräns. Personaluppfyllnaden byggde på värnplikt och stor frivillighet vilket visserligen innebar att kvaliteten och uppfyllnaden hade sina begränsningar.[55] Reservflygkåren behölls fram till det att marinen (åter)skapat ett eget marinflyg med både helikoptrar och flygplan på 1980-talet.

Trots att den konceptuella debatten och fastställda reglementen tydligt prioriterade en strategisk inriktning och gjorde allt för att döda arméns och marinens försök att återuppliva den före andra världskriget livliga tillhörighetsdebatten (se tidigare kapitel), så syns en helt annan verklighet i eskaderns övningsverksamhet: interaktionen mellan flygspaningen och armé- och marinförband var omfattande. Det var primärt den direkta samverkansmetoden (spaningsförband till taktiskt understödd chef) som stod i fokus snarare än självständigt uppträdande som strategisk flygspaningsresurs. ÖB beordrade taktiska samövningar redan under sommaren och hösten 1945 vilket innebar att spaningsförband avdelades för samövningar med Kustflottan, minsveparförband samt med en division ur 2. armén.[56] Samövningar skedde även vintertid, t ex 1948 tillsammans med såväl armén som marinen. Direkt marinsamverkan skulle bl a ske med flygspaningsförband i Stockholms och Karlskrona skärgård.[57]

Under perioden var fortfarande systemet med flersitsiga spaningsplan dominant. Medan piloten svarade för flygningen var flygspanaren ansvarig för spaningen. Flygspanarna hämtades främst ur armén och marinen och ettåriga kurser genomfördes vid olika flottiljer inom E 4.[58] Detta kan delvis kanske förklara varför samverkan mellan spaningen och armén och marinen verkar ha varit särskilt stark på förbandsnivå under just 40- och 50-talet.

Den moderna militära underrättelseprofessionens vagga?

Den svenska militära underrättelsetjänstens födelse räknas officiellt till 1905 – långt innan flygvapnet ens var organiserat.[59] Hur kan man då tala om E 4 som vaggan för den moderna militära underrättelseprofessionen? Huvudskälet är att det var först under E 4:s vingar (1945–1957) som tankar rörande ett renodlat underrättelseofficersyrke på samtliga nivåer inom dåvarande Krigsmakten omsattes i verkliga åtgärder. Kvalificerade underrättelsebefattningar skapades på *samtliga* förbandsnivåer, från lägsta, stridsteknisk nivå (flygdivision) till strategisk nivå (såväl försvarsgrensstab som försvarsstab) och därmed hade grunden lagts för ett karriärs- och professionssystem. Att man även kan tala om att E 4 tog steget till en *modern* underrättelseprofession, tar sin grund i E 4:s käpphäst: att organisera underrättelsetjänsten i fred på samma sätt som i krig. Detta är ett perspektiv som i vår tid anses som självklart och prioriteras högt av försvarsmaktsledningen men som under 40- och 50-talet var unikt.

Centralt i argumentationen blir således professionsperspektivet, eller mer konkret: synen på personal och utbildning. Med begreppet ”militär underrättelseprofession” menas, med grund i Nationalencyklopedins professionsdefinition, en snävare definition av ett yrke vars auktoritet och status bygger på hög formell utbildning.[60] Det vill säga, en snävare definition av officersyrket (den militära professionens kärna) som bygger på en högre, formell fackutbildning inom området militär underrättelsetjänst. Detta innebär till exempel att officerare eller civila som endast genomfört kortare underrättelseutbildningar av orienterande karaktär inte inräknas i denna definition.[61]

I Abramsson, Asplund och Neijs kritiska utredning om flygvapnets underrättelsetjänst 1949 efterfrågades ”högt kvalificerad personal” för att önskat resultat skulle erhållas. Såväl personer med ”gedigen militär allroundutbildning” som specialister inom skilda områden behövdes och mycket goda språkkunskaper hos analytiker var viktigt.[62] Men framförallt önskade man en renodlad underrättelseutbildning och underrättelsekår: ”Bästa resultatet torde [dock] uppnås, om underrättelseväsendet erhåller sin egen permanenta personalkår. Om en sådan åtgärd icke i full utsträckning kan genomföras bör dock eftersträvas, att personal kommenderas till underrättelsetjänst för längre tidsperioder, t ex 5-10 år”.[63]

Just kravet på ökad utbildningstid och kompetenta underrättelseofficerare är återkommande i flera källor som har undersökts. Erfarenheter från flygvapenövningen 1951 visade t ex att det var bättre att vid spaningsdivisionerna använda särskilt utbildade underrättelseofficerare från reserven än att använda heltidsanställda officerare som endast hade underrättelsetjänst som tillikauppgift och därmed också saknade en djupare, formell utbildning.[64] Även i E 4 stab kritiserade man nivån på sin tilldelade underrättelsepersonal. I en skrivelse till flygstaben 1952 framgår att behovet av denna kategori under övningar avsevärt översteg tillgången. E 4 önskade också att de reservofficerare man använde under övningar skulle förlänga sin tjänstgöring efter övning och arbeta vid eskaderstaben, för att på så sätt öka sin kontinuitet och hålla sig ajour med omvärldsutvecklingen.[65]

E 4 med sin största spaningsflottilj F 11 tog därför tidigt initiativ till en egen underrättelseutbildning eftersom någon central motsvarighet i krigsmakten ej stod att finna. Underrättelseutbildningen skedde uppdelat. Specialistutbildningen inom fotografering och bildbearbetning skedde vid F 11:s respektive Fotoanstaltens försvarsmaktsgemensamma fototolkskola. Utbildningen ansågs så pass viktig att den årligen personligen inspekterades av eskaderchefen.[66] Efterhand växte även en ren underrättelseofficersutbildning fram inom E 4 och flygvapnet. Den första skrivelsen i E 4:s öppna arkiv som bevisar att sådan utbildning ägde rum dateras 1951. Eleverna skulle utgöras av reservofficerare ur flygvapnet och avsågs efter genomgången utbildning placeras vid staber och förband inom flygvapnet. Utbildningstiden var ca 1,5 månad och ägde rum vid E 4:s stab i Stockholm.[67] Liknande kurser återkom därefter på årlig, regelbunden basis. Lärare togs såväl ur E 4 stab som ur andra eskaderstaber, förband och försvarsgrenar. Expertkompetens lånades även in från Försvarsstaben, t ex inför en höstkurs 1952 då lärare för följande ämnen efterfrågades: Säkerhetstjänst, Sovjetunionens administration och geografi, rysk folkpsykologi och Sovjetunionens säkerhetstjänst.[68] Även praktisk tjänstgöring vid förband ingick. Efter utbildningen kommenderades också ett antal elever för fredstjänstgöring vid E 4 stab.

Vad som hände efter det att E 4 lades ner är förvisso en annan historia, men det kan ändå konstateras att flygvapnet utvecklade detta koncept till först en sammanslagen fototolk- och underrättelsepersonalutbildning vid F 11 på 1970-talet, sedermera överflyttad till F 13 och slutligen F 20. Kring mitten av 1980-talet nåddes äntligen vad Abramsson, Asplund och Neij efterfrågat knappt 40 år tidigare: en egen underrättelsekår. Någon motsvarighet fanns varken inom armén eller marinen vid denna tidpunkt.

E 4 var som tidigare beskrivits en pionjär. Man saknade facit och vände sig till dem som ansågs vara bäst i ämnet, inte minst segrarmakterna i andra världskriget. Argumenten från dessa utvärderingar och utredningar

blev snabbt verklighet, och för E 4 var verkligheten tydlig: underrättelseverksamhet var inget som man bara kunde arbeta med i krigstid, arbetet behövde förberedas redan i fred. Krigets krav och erfarenheterna från hur USA och Storbritannien organiserade sin flygunderrättelsetjänst omsatte E 4 underrättelseavdelning till en organisation där underrättelsebefattningar infördes i hela ledningskedjan: allt ifrån underrättelsetroppar vid flygbaser, underrättelseplutoner vid spaningsdivisioner till större underrättelseavdelningar vid sektor-, eskader- och flygstab.[69] E 4:s syn i detta skapade enligt min mening både den kultur och organisatoriska grund som Försvarsmaktens underrättelsearkitektur och yrkesprofession av idag i mångt och mycket vilar på.

Ledarskapet inom E 4 stab var engagerat. Personalen införskaffade kunskap i första hand genom ”learning by doing” och genom att ta in erfarenheter från andra, vilket jag redan har varit inne på. Utvecklingsverksamheten skedde således inte enbart vid E 4:s flottiljer utan även vid marinens förband, inklusive ombord på fartyg, arméövningar och andra myndigheter där FRA var en av de mest välbesökta.

Utvecklingen skedde dock inte fritt för vinden, tvärtom. Inriktning och kontroll av eskaderchef med medföljande experter genomfördes flera gånger per år vid eskaderns olika verksamhetsställen. Brister anmäldes och nedtecknades noggrant. Som exempel kan tas eskaderchefen, senare flygvapenchef och ÖB, Torsten Rapp, som vid ett besök identifierade brister hos flygspanarna vid F 11 avseende utländsk sjö- och lantkrigskonst. Rapp menade att utbildningen i dessa ämnen inte var tillräckligt omfattande och ändrade på stående fot bestämmelserna samt gav instruktioner till E 4 underrättelseavdelning att stödja F 11 med utbildningen.[70]

Slutsatser

Denna studie har argumenterat för att Fjärde flygeskadern under sin storhetstid 1945 till 1957 var en viktig del av Sveriges militära underrättelsearkitektur och dessutom kan anses vara vaggan för landets moderna militära underrättelseprofession.

E 4 hade genomfört mycket viktiga insatser under andra världskriget men fick en mer nedtonad roll efter 1945, då gränser inte längre kunde kränkas vilket var ett krav för att inhämta tillräckligt kvalificerade underrättelser med spaningsflyg. Eskadern med dess underrättelseorganisation lyckades dock att förbli en högst relevant del av landets underrättelsearkitektur. Man var pionjärskapande tillsammans med Fst/Ft i att utveckla underrättelsedelarna i en svensk verkansprocess, man inhämtade och systematiserade delar av det svenska underrättelseutbytet med väst vilket resulterade i strategiskt mycket viktiga krigsmaterielaffärer men framförallt drev man utvecklingen framåt med hur underrättelsetjänsten skulle fungera i krig, och då inte bara inom flygvapnet utan även i krigsmakten i stort.

Personalen vid den minimala E 4-staben arbetade kreativt, flexibelt och med stor pragmatism. Man förhöll sig å ena sidan till CFV och Försvarsstabens hårda förhållningslinjer om hur spaningsflyget skulle centraliseras och prioriteras, å andra sidan tog man fram metodik och procedurer för att så långt det var möjligt även gå övriga försvarsgrenar till mötes. När fastställd underrättelsemetodik och -organisation inte ansågs tillräckligt, kompletterade man den genom att vidta besök och praktisk övning såväl i utlandet som hos andra, svenska underrättelseorganisationer. Att E 4 underrättelseavdelning var en viktig komponent blev kanske mest tydligt när eskadern lades ner, då underrättelsedelen kom att behållas och

”befordras” till flygvapenchefens egen underrättelseavdelning i Flygstaben: en funktion som med bara några kortare avbrott överlevt ända till våra dagar.

Är då E 4 den moderna militära underrättelseprofessionens vagga? Om detta kan säkert många ha invändningar. Marinen hade haft en egen underrättelseavdelning inom marinstaben långt innan flygvapnet och armén hade såväl en utrikesbyrå som underrättelseutbildning vid denna tidpunkt, dock endast som en kursverksamhet inom ramen för Arméns underofficersskola i Uppsala. Men varken marinen eller armén hade vid tidpunkten välutbildad underrättelsepersonal spridd på så många förbandsnivåer som i flygvapnet, eller hade någon motsvarande funktion som E 4 und hade i fredstid. Försvarsstabens underrättelseavdelning, bildad 1937, hade visserligen börjat komma ikapp rent kompetensmässigt efter andra världskrigets blottlagda brister men hade liksom armén och marinen varken tankar på, eller former för, ett eget professionssystem.[71] Flygvapnets helhetsperspektiv på personalen samt dess ”insatsförsvarsliknande” syn på att underrättelsetjänstens organisation och metodik i krig skulle avspeglas redan i fredsverksamheten var därmed helt unik vid tidpunkten.

Flygvapnets och E 4:s framsynthet i synen på personal och vikten av utbildning fick till slut ordentligt genomslag tack vare en utredning i mitten av 1980-talet. Personalförsörjningen av underrättelsepersonal till flygvapnets staber och förband var då (fortfarande) otillräcklig och för att råda bot på detta bestämdes att grundutbildning av *både* yrkes- och reservofficerare i underrättelsetjänst skulle påbörjas: en underrättelsekår i flygvapnet hade därmed bildats.[72] Systemet nådde sin höjdpunkt mellan 90-talets mitt fram till ca 2005, då flygvapnets underrättelsetjänst kunde erbjuda en komplett professionsutbildning och -karriär hela vägen från värnplikt, grundläggande officersutbildning och nivåhöjande utbildning på taktisk nivå (”kaptensutbildning). Befattningar skapades och personalplanerades inom hela kedjan, från förbandsnivå till den militärstrategiska nivån. Inom enbart den grundläggande underrättelseofficersutbildningen fick individen drygt två års renodlad professionsutbildning i underrättelsetjänst och främmande stridskrafter. Försvarsmakten har varken förr eller senare sett en liknande prioritet av professionsutbildning för officerare i underrättelsetjänst.

Sedan cirka tio år tillbaka står flygvapnet återigen utan en renodlad underrättelsekår. Utbildningstiden är avsevärt förkortad och en tydlig karriärväg från Officersprogrammet till högre befattningar saknas. Bakgrunden till detta är minst sagt märklig, givet den omvärldsutveckling som skedde under samma tidsperiod, men förtjänar en egen artikel för att kunna utredas och diskuteras på djupet. Mer glädjande är dock att armén under samma tidsperiod tagit fasta på flygvapnets tidigare erfarenheter, och utbildar nu på liknande sätt, om än inte i samma omfattning. Liknande tankegångar på ett sammanhängande karriärsystem börjar även skönjas för den civila personalkategorin vid Must. Detta är som sagt glädjande och vi närmar oss därmed en försvarsmaktsgemensam syn på en militär underrättelseprofession: detta är inget som kan hanteras som tillikauppgifter eller med kortare kurser av orienterande karaktär. Detta insåg redan kaptenerna på Fjärde flygeskaderns underrättelseavdelning och rimligen borde vi följa deras kloka råd även i vår samtid.

Författaren är överstelöjtnant i flygvapnet och tjänstgör vid Högkvarteret.

Noter

1. Det är naturligtvis Caesar-citatet ”veni, vidi, vici” (”jag kom, jag såg, jag segrade”) som avses. Mottagare av budskapet var senaten hemma i Rom, och det sändes efter segern över kungen av Pontus i slaget vid Zela år 47 f Kr.
2. Se t ex Grahn, Jan-Olof: *Om svensk signalspaning: Kalla kriget,* Medströms förlag, Stockholm 2019 och Andersson, Lennart: *Bortom horisonten: Svensk flygspaning mot Sovjetunionen 1946–1952*, Allt om Hobby, Freddy Stenboms Förlag, 2002. Specialflygningarna innebar att utvald personal ur E 4 under extremt hög sekretess genomförde spaningsuppdrag i sovjetiskt luftrum, bl a på uppdrag av T-kontoret. Antalet uppdrag var få och upphörde sannolikt någon gång under 1950-talet.
3. Detta kapitel bygger uteslutande på den historiska bakgrund som ges i *Betänkande av 1974 års underrättelseutredning*, Regeringen, SOU 1976:19.
4. Det vill säga den struktur av organisationer och tekniska system i vilken underrättelseresurserna är organiserade. Aktuella lednings- och lydnadsförhållanden samt förmåga och medel att utbyta information.
5. C-byrån med dess efterträdares (bl a IB) inhämtning på svenskt territorium utelämnas här avsiktligt.
6. Åkesson, Tommy: *Förvarning och flygspaning – framväxten av den svenska strategiska flygspaningen 1930–1940*, Försvarshögskolan, Stockholm 2005, s 5 f.
7. Begrepp som användes fram till strax efter andra världskriget var armé- och marinspaning (taktisk spaning) respektive fjärrspaning (strategisk spaning).
8. Op cit, Åkesson, Tommy, se not 6, s 6.
9. Ibid, s 63 ff.
10. Marinchefen var under denna tidsperiod att betraktas som militärstrategisk chef, direkt underställd regeringen så som egen myndighet.
11. Op cit, Åkesson, Tommy, se not 6.
12. Femte flygeskadern var endast ett krigsförband med jakt- och spaningsuppgifter i nedre och övre Norrland.
13. Schyberg var bland annat F 11:s förste flottiljchef samt eskaderchef för E 4 under de expansiva uppbyggnadsåren 1945–1951.
14. *Eskaderorder nr 1*, Fjärde flygeskadern, Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, E 4 öppna arkiv, KrA.
15. *Fjärde flygeskadern*, Utgående skrivelser 1945–, 1951–1954, Serie BI, E 4 öppna arkiv, KrA.
16. Under 1945–1948 var E 4 på sin höjdpunkt i antal flottiljer räknat: F 2, F 3, F 11 och F 17. F 2 och F 17:s betydelse för eskadern blev dock relativt snabbt obsolet i och med att teknikutvecklingen innebar en satsning på mindre, landbaserade och snabbgående flygplan med längre räckvidd och flyghöjd än de äldre, pontonförsedda flygplan som understött flottan under andra världskriget. F 17 ombeväpnades under slutet av 1940-talet till en ren bomb- och attackflottilj och 1951 går det inte längre att se att F 2 tilldelades flygtid för krigsflygplan, vilket i praktiken innebar att F 2 inte längre hade några krigsplacerade spaningsdivisioner. Däremot levde flottiljen kvar i eskadern med flygräddningsuppgifter fram till 1957. Även flottiljen F 3 försvann ur E 4 i slutet av 1940-talet, då den ombildades till jaktflottilj och därmed överfördes till en av jakteskadrarna. De arméspaningsförband som fanns på flottiljen överfördes till F 11. Under tiden hade dock en ny flottilj i norr bildats, F 21, och eftersom dess första division (upprättad 1949) var en spaningsdivision blev det naturligt att flottiljen ingick i E 4. Sålunda fanns under huvuddelen av E 4:s tid endast två spaningsflottiljer under C E 4-befäl: F 11 i Nyköping och F 21 i Luleå.
17. *Eskaderorder 34*, Fjärde flygeskadern, Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, E 4 öppna arkiv, KrA.
18. af Rosenschöld, Sten Munck: *Totalförsvarets ledning under kalla kriget*, Stockholms universitet, Stockholm 2014, s 203.
19. *Plan för återresa för E 4 stab från eskövn 1949*, Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, E 4 öppna arkiv, KrA.
20. *Abramsson, Neij och Asplund skrivelse 19/2 1949*, E 4 hemliga arkiv, KrA.
21. *Applikatoriskt exempel med krigsspel belysande vht vid en spaningsdivision under mob, 1950*, E 4 hemliga arkiv, KrA.
22. *FVO B30 1946*, Serie E III, vol 4, Ankommande order, E 4 öppna arkiv, KrA.

23. *Erfarenheter från KMÖ 1952*, Pärm Koncept 1950–1952, E 4 hemliga arkiv, KrA; *Hjelm, skrivelse 25/4 1951, Motiverat förslag till organisation av sambandsflygtjänsten inom spaningseskader*, FKHS-arbeten, E 4 hemliga arkiv, KrA.
24. *Orientering om spaningsflyget 8/10 1952*, Pärm Koncept 1950–1952, E 4 hemliga arkiv, KrA.
25. *UndI FV 1961*, passim, KrA bibliotekssamlingen.
26. *Esko nr 9 1945*, Fjärde flygeskadern, Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, E 4 öppna arkiv, KrA.
27. *Studiebesök m.m.*, F11, Stabsavd, Serie FI, Avg och ink skr, 1952–1968, vol 1, F11 arkiv, KrA.
28. Andersson, Lennart: *Flygvapnets spaningsflyg – Sveriges ögon och öron under kalla kriget*, SMB, Stockholm 2013, kap 3 passim.
29. *PM angående utredning av flygvapnets underrättelsetjänst dat 14/3 1950*, E 4 hemliga arkiv KrA.
30. *Skrivelse nr 52 till CFV 1955*, Serie B1 volym 2, Utgående skrivelser 1956–58, E 4 öppna arkiv, KrA.
31. Ibid.
32. Inhämtningsdisciplinerna definieras av de källor som dessa hanterar: Personbaserade, signalbaserade, bildbaserade och öppna källor.
33. Op cit, *Abramsson, Neij och Asplund*, se not 20.
34. Ibid, s 3.
35. Op cit, Andersson, Lennart, se not 28, s 76. Det ska dock tilläggas att andra former av bildunderrättelser hade stort värde även i fredstid. Fst/Ft fick årligen in ett stort antal handkamerabilder från bl a Sveriges handels- och fiskeflotta på WP-flaggade fartyg i Östersjön, vilket bl a användes för att kartlägga den sovjetiska landstigningsförmågan. Likaså inkom viktiga bildunderlag från marinens örlogsfartyg, T-kontoret och olika former av studiebesök, besök vid mässor m m.
36. I och med att spaningsincidentverksamheten utvecklades under första halvan av 60-talet och framåt, radarspaningsförmågan förbättrades samt att spaningsflyget under 80-talet erhöll genom från utlandet inköpta fjärrkamerasystem på flygplan 37 Viggen, ökade spaningsflygets relevans även för den kontinuerliga, fredstida normalbildsövervakningen i Östersjön. Men detta låg som sagt utanför E 4:s tidsperiod.
37. Op cit, Andersson, Lennart, se not 28, s 29 ff.
38. Ibid, s 30.
39. *C E 4 skrivelse nr H 40 1958*, Spaningsutredning, F11 museum arkiv.
40. *FO nr A 55/1950*, E 4 öppna arkiv, KrA, samt hemlig bilaga i Pärm Koncept 1945–1950, E 4 hemliga arkiv, KrA.
41. *Spelhandlingar: Chefskurser och specialkurser, 1957–1962*, Försvarshögskolans hemliga arkiv, KrA.
42. Under 1960-talet började E 1 successivt överta E 4:s arbete som kan kopplas till den s k targetingprocessen, då delar av E 4 underrättelseorganisation överfördes till E 1.
43. Utgående skrivelser 1945–, 1951–1954, Serie BI, passim, E 4 öppna arkiv, KrA.
44. Op cit, *Abramsson, Neij och Asplund*, se not 20.
45. Ibid, s 7 ff.
46. *Single source* avser enskild/ensam (underrättelse-) källa, t ex inom bearbetning. Detta i kontrast till *multi-source* eller *all-source* som avser bearbetning av ett och samma fenomen men med flera underrättelsekällor för att öka kvalitén i resultatet.
47. Op cit, *Abramsson, Neij och Asplund*, se not 20, s 33 ff.
48. *Frösell, skrivelse 1953*, *I vilken omfattning bör flygfoton tolkas vid spaningsdivision*?, FKHS-arbeten, E 4 hemliga arkiv, KrA.
49. Begreppen ”snabbtolkning” och ”grundlig tolkning” är Frösells egna och definieras i stort av honom enligt följande: Snabbtolkning: Omedelbart efter framkallning görs ett hastigt studium för att klarlägga förhållanden vid målet som snabbt måste komma vederbörande chef till handa. Är basen belagd? Ligger fartygen kvar? Denna utförs ofta på det våta negativet medan filmen matas in i torkapparaten. Grundlig tolkning utförs efter snabbtolkningen. Här undersöks alla detaljer i bilden, t ex fartygs bestyckning, identifiering av flygplanstyper på baser o s v. Erfarenheter från krigsspel visade att ett medelvärde för grundlig tolkning var ca 5h.
50. Op cit, *Abramsson, Neij och Asplund*, se not 20, s 4.
51. *C E 4 Schyberg meddelande till samtliga milobef, okt 1949*, Pärm Koncept 1945–1949, E 4 hemliga arkiv, KrA.
52. Spaningskoden var ett enkelt kodsystem där sändare och mottagare översatte tvåställiga sif-

ferkombinationer med en rastertablå. Olika sifferkoder hade olika betydelser, t ex ”jag avser landa”.

53. *Redogörelse för samt erfarenheter från samövning med Kfl 23/5-24/5 1950*, 4 flygeskadern H 25, E 4 hemliga arkiv.
54. Reichenberg i Lundström, Per-Anders (red): *Arméflygets historia*, Svenskt militärhistoriskt bibliotek, Åsbro 1997, s 143 f.
55. Op cit, Andersson, Lennart, se not 28, s 177 f.
56. *FVO B45*, Fjärde flygeskadern, Serie E III, vol 5, Ankommande order, E 4 öppna arkiv, KrA.
57. *FVO B126*, Fjärde flygeskadern, Serie E III, vol 5, Ankommande order, E 4 öppna arkiv, KrA.
58. *FVO B26; B37*, Fjärde flygeskadern, Serie E III, vol 4, Ankommande order, E 4 öppna arkiv, KrA.
59. *Underrättelse- och säkerhetstjänsten 100 år,* Försvarsmakten, SN-tryck, Ekerö 2005.
60. Nationalencyklopedins ordlista 2020.
61. Underrättelsetjänst omfattar ledning, inhämtning, bearbetning och delgivning av underrättelser. Underrättelsetjänst kan därmed inte rakt översättas med det arbete som en analytiker genomför, eller en inhämtare (t ex signalspaningsoperatör) då dennes tjänst endast omfattar delar av verksamheten. Civilanställda underrättelseanalytiker (vid Försvarsmakten) ingår sedan 2015 i Försvarsmaktens definition av den militära professionen.
62. Op cit, *Abramsson, Neij och Asplund*, se not 20, s 6 f.
63. Ibid.
64. *PM angående fortsatt utbildning av officerare i undtjänst*, Koncept 1950–1952, E 4 hemliga arkiv, KrA.
65. *C E 4 skrivelse till C FS, juni 1952*, Koncept 1950–1952, E 4 hemliga arkiv, KrA.
66. Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, passim, E 4 öppna arkiv, KrA.
67. *C E 4 skrivelse till C Marinstaben 13/6 1951*, Utgående skrivelser 1945–, 1951–1954, Serie BI, E 4 öppna arkiv, KrA.
68. *Skrivelse från C E 4 till C Sektion II, Försvarsstaben*, Serie B II, Eskaderorder och eskaderstabsorder 1945–1960, E 4 öppna arkiv, KrA.
69. *UndI FV*, passim, KrA bibliotekssamlingen.
70. *Inspektion vid förband 1953*, Utgående skrivelser 1945–, 1951–1954, Serie BI, E 4 öppna arkiv, KrA.
71. Op cit, *Underrättelse- och säkerhetstjänsten 100 år*, se not 59.
72. Johansson, Lars-Olof: ”Bra undtjänst första garden”, *Flygvapennytt*, nr 2 1996, s 22-23.